

CARTA DE LLUÍS COMPANYS A MIQUEL SANTALÓ (1935)

ERNEST MARTÍ I CLARA

Resum

El treball pretén aproximar-se a la personalitat, caràcter i actuació política de Lluís Companys en els anys 1934-1936. El mitjà de què es disposa és una carta original escrita al presidi de Cadis el 1935. També es té present un estudi grafològic de la mateixa font primària. Naturalment es consulten fonts secundàries actualitzades, que citem al final. Es detalla l'experiència carcerària i, finalment, s'explica el perquè de tot el que es diu a la carta.

Paraules clau

Esquerra Republicana, President de la Generalitat republicana, visió política, sobirania popular, democràcia, consulta electoral.

Abstract

The work aims to approach the personality, character and political action of Lluís Companys in the years 1934-1936. The means available are an original and unpublished letter written to the prison of Cádiz in 1935. A graphological study from the same primary source is also presented. Naturally updated secondary sources are also cited at the end.

The prison experience is detailed and, finally, the reason for everything that is said in the unpublished letter is explained.

Keywords

Republican Leftside (Esquerra Republicana), President of the Republican Generalitat, political vision, popular sovereignty, democracy and electoral poll.

EL PENAL DEL PUERTO DE SANTA MARÍA (CADIS). LA VIDA A LA PRESÓ

La proclamació de l'Estat català dins la República Federal Espanyola el 6 d'octubre de 1934 va comportar immediatament l'empresonament de Lluís Companys i tot el seu govern a Barcelona en el vaixell *Uruguay* (7 d'octubre), en espera de jutjar-los militarment per rebel·lia (no tipificat a les lleis).

El judici a Madrid, que va durar tres dies la darrera setmana de maig de 1935, el podem entendre com el primer procés contra Catalunya (Pere Bosch, 2019). Allí l'advocat defensor Ossorio y Gallardo i el mateix Companys

es van presentar com a veritables defensors del que representava per a ells l'esperit de la República proclamada el 14 d'abril de 1931, es reafirmaven i no negaven la seva actuació política (González, 2007). Aquí va començar el mite Companys, però la sentència del judici va ser de 30 anys de presidi i perquè fou un tribunal civil qui la dictà; si hagués estat militar, com reclamava la dreta de la CEDA, podia comportar penes de mort. El President de la República, Niceto Alcalá Zamora, es negà a aquest extrem perquè el govern del bienni negre (el d'Alejandro Lerroux) havia indultat el general Sanjurjo pel cop d'estat fracassat el 1932.

Però a partir de l'octubre de 1934 ja havia començat una repressió descontrolada: 5.200 presoners a Catalunya i 30.000 a tot Espanya; els militars ocuparen càrrecs civils (governadors, batlles, regidors, etc.); l'Estatut català, suspès; tancament de diaris i clubs republicans esquerrans, entre d'altres. Un terrabastall polític amb crítiques ferotges a ERC i els seus dirigents.

Mentrestant, Companys, al vaixell *Uruguay*, comentava¹ que tots aquests esdeveniments un dia anirien a favor seu perquè irritarien tothom fins al punt de guanyar les esquerres unes eleccions en què reclamarien la llibertat de tots ells. Companys entenia el 6 d'octubre no com un desastre sinó tot al contrari: la llei del pèndol de la política portaria a un govern d'esquerres que els podria indultar en poc temps i, un cop al govern, podrien continuar amb fermesa l'esperit fundacional de la Segona República i fer les reformes, tant necessàries com volgudes. Companys era un gat vell, i amb 53 anys estava dotat d'una fina intel·ligència. L'estudi grafològic² de la seva carta corrobora que era un individu que gaudia d'extraordinàries virtuts, i era capaç d'analitzar i sintetitzar amb gran rigor les seves idees. Era hàbil i àgil mentalment, ja que esquivava obstacles i muntava estratègies calculades. Era perceptiu i intuïtiu.

Un mes després del judici, a finals de juny de 1935, el govern de la Generalitat va deixar precipitadament la presó de Madrid sense poder-se acomiadar de ningú (familiars, amics i exministres que volien visitar-los) i sota mesures de seguretat extremes van entrar al penal del Puerto de Santa María el 23 de juny. De fet, els presos eren optimistes, creien que serien

¹ BOSCH, Pere. *El primer procés contra Catalunya*. Vic: Eumo, 2019, p. 75 (conversa entre Companys i Claudi Ametlla, exgovernador civil de Barcelona).

² Imma Lidón, pèrita gironina en cal·ligrafia i grafologia, el 2020 va fer-ne un estudi en què va detectar les virtuts de Companys.

Figura 1. Lluís Companys –al centre–, amb Joan Lluhí –a l'esquerra– i Joan Comorera –a la dreta–.

amnistiats quan s'aclarís l'atmosfera política (Pere Bosch, 2019), tal com hem apuntat. Probablement mantenien la fermesa d'ànim, però no els va agradar que els separessin: uns van anar al penal de Cartagena i els altres, al de Cadis.

El 14 d'agost de 1935 la revista *Mundo Gráfico*³ va aconseguir publicar la primera entrevista als penats al Puerto de Santa María (vegeu la portada de la revista a la figura 1). El periodista que hi van enviar va ser José Montero Alonso, fou ell qui parlà amb tots tres: Companys, l'expresident de la Generalitat; Joan Lluhí i Vallescà (del grup de *L'Opinió*, conseller de Justícia i membre del Partit Nacionalista Republicà d'Esquerra), i Joan Comorera i Soler, conseller d'Agricultura de la Unió Socialista de Catalunya. El reportatge era una fita periodística sense cap mena de dubte, una primícia presentada

³ José Montero Alonso, corresponsal de *Mundo Gráfico*, n. 1.241, Madrid, 14/08/1935.

Figura 2. Estança comuna dels empresonats al penal del Puerto de Santa María.

de manera prou objectiva i, en tot moment, respectuosa. Feia quasi un any de l'empresonament i en el futur polític immediat no s'albiraven expectatives de canvi, tot al contrari.

A la portada de *Mundo Gráfico* podem observar el bon aspecte físic que tenen i que van vestits reglamentàriament de gris i amb gorra (tot i ser estiu). Companys apareix rapat i sense el característic bigoti sobre la boca gruixuda. Això sí, conserva l'inseparable mocador damunt l'americana. Tot plegat va presentar una imatge sorprenent.

Al penal del Puerto de Santa María els presos ocupaven una àmplia sala rectangular, clara i prou neta (figura 2), amb cel·les individuals adossades on vivien els tres presos polítics. Domina l'austeritat: llits de ferro modestos separats per una petita tauleta de marbre, i al damunt unes finestres llargues i enreixades. Disposaven també d'un tamboret de ferro, un lavabo i un vàter. Van aconseguir el permís de tenir una petita taula de fusta, on se'ls acumulaven papers, retrats, una màquina d'escriure, cartes i llibres que guardaven en una estanteria (uns cinquanta exemplars).

Tot el dia anaven a toc d'una eixordadora corneta, quan es llevaven a diana a les sis del matí, pels àpats i a l'hora de fer silenci per dormir. Al llarg

del dia el sol d'estiu era de justícia, per això sortien al pati també a toc de corneta de set a vuit de la tarda. Tenien llum elèctrica però controlada pels carcellers, que l'apagaven al seu gust. El president i els consellers convivien amb sis-cents presos més, alguns dels quals eren preventius, d'altres, penats i, també, els sotmesos a la llei de "vagos y maleantes", que tenien condemnes curtes (de 2 a 4 anys). L'excepció eren els polítics. Companys no va entrar a valorar les condicions de vida, però manifestà a l'entrevistador: "Estem bé, no tenim cap contacte amb la resta de la població penal i les hores passen a força de llegir, escriure, de xerrar, recordar i esperar". L'única conversa que tenien era amb el pres ordinari que els feia els llits i netejava l'habitació.

El periodista Alonso Montero no pot evitar preguntar al President de la Generalitat sobre l'actualitat política. Feia pocs dies que Azaña havia qualificat la revolta del 6 d'octubre com un "despropòsit" (una llarga polèmica). Companys desvia la resposta i la redirigeix al directori d'ERC, i hi afegeix: "Jo, que vaig exaltar sempre la disciplina [...], soc el que en aquest sentit he de donar exemple" (callar). La conversa va anar a parar cap a temes aparentment més trivials. Comenta que el so de fons del penal "de vegades porta els ritmes d'alguna copla, alguna *soleá*, algun *fandanguillo* o una *farruca*, escoltades des d'aquí, en el gran silenci de la nit, i amb aquest encant melancòlic que dona la distància amb la música, provoca una profunda emoció. Vivint aquí s'entén perfectament tot el sentit dramàtic i fons de les "carceleras". El drama i la melangia ens evoca l'estat anímic dels presos. Preguntat per aquest aspecte (risc de defallir, de perdre la resistència moral), Companys li respon que mantenen un elevat to espiritual, en el sentit rígid del deure: "hay que encararse contra horas adversas con una serenidad absoluta, sin histerismos, pero sobriamente, dignamente. Mantener el animo erguido es la gran victoria que puede lograrse cuando la vida parece darnos la espalda. Y es esta serenidad moral (...) estas jornadas lentas e iguales de la prisión que llenan mi espíritu". Lluhí i Comorera rubriquen el mateix. Companys afegeix: "Yo estaba fogueado y conocia estas etapas malas. Sé lo que es la cárcel y la lucha. Estoy hecho a estos combates. Mis compañeros también. Caer hoy para levantarse mañana, mandar y obedecer ante el espíritu cuando se tiene temple y cuando se tiene un sentido justo y riguroso de las cosas. Mi vida siempre fue eso: afán, lucha y rebeldia, a través de los cuales no desmayaba el espíritu ni vacilaba la convicción".

Malgrat tot, no sembla possible acostumar-se a la pèrdua de llibertat i a la separació dels éssers estimats. La família era el que més trobaven a faltar; la distància feia que no s'haguessin vist des del maig, a la presó de Madrid, i

això els feia mal (Lluhí tenia fills de 5 i 7 anys i un de pocs mesos). No saber d'ells⁴ els abatia i els inquietava, per això tenien els retrats sobre la taula, que els permetien somiar. Val a dir que la distància entre Barcelona i Cadis -uns 1.100 km- va resultar una barrera difícil de franquejar, a més de l'horari de visites. Així pren rellevància la correspondència, perquè era l'única manera que tenien de comunicar-se.

Lluís Companys va manifestar com les hores al penal eren terriblement monòtones i repetitives. Digué que per combatre l'avorriment “no hi ha més instruments que la conversa, la lectura i l'escriure”. També afirma que llegia obsessivament, i ressalta la formidable companyia dels llibres, un diàleg interior i continu (figura 3). La petita llibreria al seu abast contenia: diversos volums sobre el 6 d'octubre de Pere Foix⁵, Miravittles, Maurin i Costa Deu; dos volums d'Indalecio Prieto *Los problemas del gobierno socialista; Anarquía o jerarquía*, de Salvador de Madariaga; articles de Prat de la Riba... En general llibres d'història del dret, feixisme i democràcia. També va comentar que es donava uns descansos per llegir Tagore o teatre de Molière. Tenia preferència per gèneres com la història, el dret polític i tots aquells que manifestaven inquietud pels problemes socials: “El mundo vive hoy bajo el signo de lo político y de los problemas sociales”. Descubrim un Lluís Companys inquiet i de curiositat infatigable, que sabia presentar-se de forma prudent i cordial d'entrada. Es comunicava de forma simple i senzilla a tots els nivells⁶.

⁴ “Sentir-se sense ells, no escoltar les seves veus, no tenir-los a prop, no percebre els detalls de la seva presència. I la incertesa natural de no saber com estan a cada instant.” (*Mundo Gráfico*) El mateix Lluhí no volia que la seva família i, en especial, els fills, hi anessin per veure'l en un vis-a-vis entre barrots, ja que era una situació estranya, un distanciament difícil d'entendre pels seus fills. Bona part dels familiars es veuran obligats a vendre les cases i a refugiar-se en les famílies, sigui per acomplir les quantitats que se'ls reclama judicialment o sigui per sobreviure sense el ingressos del pres. Sembla que les condicions de la resta de companys al penal de Cartagena -en aquest aspecte- van resultar més feixugues.

⁵ FOIX, Pere. *Barcelona, 6 d'Octubre*. Barcelona: Editorial Cooperativa Popular, 1935. MIRAVITLLES, Jaume. *Crítica del 6 d'octubre*. Barcelona: Editorial Acer, 1935.

⁶ Montero li demana si escriurà un llibre sobre tot plegat. Ell li respon que pren notes, observacions i comentaris, i que no ho descarta. “Pero [...] publicar un libro me impone un gran respeto. Me siento cohibido ante las cuartillas.”

Figura 3. Lluís Companys a la seva cel·la gaudint de la lectura.

LA CARTA DE LLUÍS COMPANYS A MIQUEL SANTALÓ

Aquest document manuscrit (en català no normatiu) es troba al Museu Municipal d'Història de Girona. Són sis quartilles, i podem constatar la signatura de Lluís Companys com a cloenda. Per contra, no disposem ni de la data ni del lloc d'emissió. Aquest fet podria respondre a la normativa del presidi, que potser ho prohibia; ens costa creure que fos un oblit de l'autor, però tal vegada volia contestar a raig i de manera directa les seves preocupacions.

Els arxivers del Museu Municipal de Girona fan la datació a l'any 1935, i creiem que no és erroni. Ens atrevim a fixar-ne el mes d'emissió, probablement l'octubre (a la tardor) per un comentari que fa a la carta en tant que ja feia tres mesos que no tenia contacte amb Carles Pi i Sunyer (amb ell va creuar una carta al juliol). Per altra banda, en la primera postdata que aporta el document (p. 6) Companys comenta a Miquel Santaló⁷ com cercar possibles candidats electorals amb un bon currículum republicà (comentari de Santaló). Sabem del cert que a l'octubre de 1935 es feren públics el casos de corrupció del govern radical (escàndol de l'Estraperlo i cas Nombela), la qual cosa portà a preveure un escenari electoral pendent de gestionar a partir d'aquell mes⁸. Entre octubre i, com a molt tard, novembre, és quan s'escriuria aquesta missiva.

A l'apartat anterior hem vist que Companys parla, i ho fa públicament, sobre l'estat d'ànim a la presó i sobre el règim presidiari i com l'afrontaven ("res de defallir i perdre la resistència moral i "un elevat to espiritual en el sentit rígid del deure) ("...Hace falta encarar la adversidad con serenidad absoluta, sobriedad y dignidad, una victoria moral"). Tots tres afirmaren que ja estaven preparats i foguejats per a aquells moments. Companys no oblidava el que era la presó i la lluita, es considerava preparat per caure un dia i llevar-se l'endemà ("...mi vida siempre fue así: lucha y rebeldía, no vacilar con el espíritu y las convicciones"). Certament tots coneixien l'Espanya de Primo de

⁷ Miquel Santaló i Parvorell (Vilaur, Alt Empordà, 1887 - Guadalajara, Mèxic, 1962) fou el líder republicà de les comarques gironines sense cap mena de discussió. A més de polític fou un destacat professor de Geografia de Catalunya i Europa.

⁸ A l'octubre el president de la República, Niceto Alcalá Zamora, va haver de suportar l'escàndol del Partit Radical (deslegitimant), i també les pressions de la CEDA, i va intentar de manera fallida un govern amb Portella Valladares. Finalment, el desembre acabaria convocant eleccions pel febrer de 1936. Creiem que és en aquest context crític quan Lluís Companys escriuria la carta (octubre, o com a molt, novembre de 1935).

Rivera dels anys 20, allí havien forjat un caràcter indòmit i s'havien convertit en hàbils i esforçats supervivents.

Aquesta era l'actitud pública, i publicada, però el que descobrim a la nostra carta és un home que s'obre adolorit, queixós, apenat i emocionalment fluix, que explota sentimentalment (carta anterior a Miquel Santaló). Però aquest rosari d'amargors no era tant pel règim penitenciari sinó per l'actitud dels seus companys de partit i coneguts (diputats a Madrid). Ell tenia necessitat de sentir-se a prop dels altres, sobretot de la gent del seu grup, però li feia la impressió que li feien el buit. Companys callava públicament (sempre fou discret, i més en l'àmbit personal) però li molestava que la gent d'Esquerra parlessin irats i amb rancúnia de tot (fets del Sis d'Octubre) en lloc de fer-ne una anàlisi objectiva, prou típica d'ell.

No entenia que no rebés cap visita dels diputats a les Corts espanyoles o d'altres amics, com va passar mentre estava a la presó de Madrid (de gener a juny del 1935). Estava incomunicat i patia l'ostracisme dels coneguts durant mesos (estiu-tardor). No rebia cap telegrama, telefonada o carta. Aleshores és per això que recorre al seu vell amic Santaló, per esvair totes les cabòries (carta anterior a Santaló). Reclama ajuda, reconeix que necessita sentir emocions, i això el portava a una situació que sentimentalment estava al límit. Ara és quan veiem veritablement (per la correspondència entre amics) la situació real i de patiment en què es trobava. Era un pres que estava sol malgrat ser un home fraternal amb molta gent que abans l'envoltava. Ara, a la presó, havia de silenciar i frenar el seu potencial afectiu, i això dificultava l'expressió de les emocions que li hauria permès l'expansió de l'esperit⁹ i, així, fer més lleugera la situació d'empresonament i angoixa. En definitiva, buscava millorar "l'estat d'ànim de presidi", prou malmès, com hem comentat. Companys era un home exigent amb si mateix però és evident que no era correspost. Esdevenia un home sensible dins la clausura a la presó fins al punt de creure en un menyspreu general, patia una mena d'exili. La seva autoexigència el feia dubtar de les persones que l'havien envoltat, tenia un gran respecte per l'acompliment de les normes i sempre donava prioritat a l'ètica en les seves relacions i contactes. Les seves actuacions fermes i cops de geni (6 d'octubre) feien que els seus sentiments en paguessin ara les conseqüències. L'estudi grafològic i cal·ligràfic d'Imma Lidón recolza aquestes observacions.

⁹ L'anàlisi grafològica d'Imma Lidón (2020) ens confirma aquests punts.

En un altre moment de la missiva constata les complicitats mútues amb Santaló. Companys intercedí en el nomenament de Miquel Santaló (diputat) com a ministre de Comunicacions a Madrid, mentre que aquest -cap de l'executiu del govern de la Generalitat- va donar suport a Companys en un context prou difícil com va ser substituir Francesc Macià com a president de la Generalitat. La carta fa palesa aquesta coincidència com un dels millors moments de la seva entesa política. La lletra de Companys mostra de forma clara, directa i sincera la profunda amistat i sintonia política. Aquesta avinentesa va pesar molt en la relació mútua i aquesta carta en deixa evidència. Tampoc cal oblidar, però, més coincidències entre ambdós, perquè van ser companys i diputats en el Congrés a Madrid. Companys (1931) va ser el representant de la minoria catalana, però fou substituït en aquesta tasca pel mateix Santaló. Tots dos van participar en l'elaboració de la Constitució espanyola de 1931 i en l'aprovació de l'Estatut de Catalunya. A Barcelona també van coincidir en nombrosos càrrecs en diverses ocasions entre 1931 i 1934. I no hem d'oblidar que, abans de tot, el 1931 tots dos van ser protagonistes fundacionals d'ERC en la Conferència d'Esquerres. Tots aquests moments s'han de tenir en compte, com hem esmentat, per entendre el to de la carta, per la relació mútua i tan pròxima que tenien.

Al final de l'escrit, i com a comiat, Companys manifesta la voluntat d'ajudar-lo, però també és conscient de la seva impotència, poc podia fer des del presidi. Malgrat tot, creiem que el que es diu a la carta l'ajudaria a mantenir el caliu humà, però també a desvetllar i pautar les seves conviccions polítiques, com veurem tot seguit. Finalment fa un gran elogi de la seva amistat, i és aquí on Companys és molt directe, emotiu, i assenyala la vàlua de la seva relació, fa palesa la convicció més íntima de plena confiança, fins al punt d'avantposar-la a les seves dissensions i/o acords polítics. Eren carn i unglà.

La dinàmica del partit

A partir de l'octubre de 1934 tots els partits d'esquerres van tenir moltes dificultats per gestionar el dia a dia en un context de repressió descontrolada, amb dirigents a la presó i d'altres a l'exili, especialment els primers mesos (de l'octubre de 1934 al febrer de 1935, tal com hem apuntat d'entrada). El tancament de publicacions, dels centres i ateneus, juntament amb l'expulsió de molts alcaldes i regidors, afegix dramatisme a l'escenari. Durant mesos els partits d'esquerres viuen un autèntic purgatori, sense capacitat per guarir

les ferides que s'havien obert arran del 6 i 7 d'octubre. Exclusivament estaran centrats a intentar contenir la repressió, una calamitat que va patir Esquerra Republicana i qualsevol altre partit d'esquerres. A Espanya hi van haver 30.000 empresonats fins al febrer de 1936 (3.000 a Catalunya). Entre ells, Manuel Azaña o membres de la CNT que fins i tot no havien participat en els fets. S'anava a arran i arreu.

A principis de gener de 1935, Companys és traslladat del vaixell *Uruguay* a Madrid, i allí podia entrevistar-se amb líders de l'esquerra espanyola, feien passos (tenia Largo Caballero a la cel·la del cantó). Només va publicar un parell d'articles a la premsa i va tenir un contacte habitual amb l'advocat Ossorio y Gallardo per preparar la defensa jurídica-política (ja comentada).

Malgrat tot Companys va entendre que hi havia la necessitat de controlar els espais de poder que encara es mantenien i orientar mínimament el rumb del partit encara que ho tinguessin tot en contra. Això el va obligar a trobar una solució transitòria i va crear un comitè executiu o Directori. Ja hem dit que sabia esquivar obstacles, prendre decisions sobre la marxa i tenir estratègies ben calculades. Trobar un president pel nou consell executiu fou possible perquè l'exbatlle de Barcelona, Carles Pi i Sunyer, el 23 de febrer (1935) va sortir de la presó absolt. Aquest va ser el primer pas per a la recomposició (Pere Bosch, 2019, p. 103), malgrat que Companys no hi tenia totes les confiances. Sí, en canvi, confiava en un membre de l'executiu com Miquel Santaló, destinatari d'aquesta carta. D'aquí la importància d'aquest text. A través d'ell es dirigia de manera indirecta a l'Executiva d'ERC: comentant i persuadint Santaló de tot allò que el preocupava, aquest faria de pont, ja que formava part de l'esmentat Directori, i Companys no (empresonat).

Si bé Companys va designar el comitè i el seu president Pi i Sunyer per començar a tirar endavant, no hem de creure que fora una decisió que li oferís una confiança plena, com hem dit, ans al contrari, hi tenia punts de desconfiança, la cosa anava amb el seu caràcter. Recordava que Pi i el seu partit no van formar part d'ERC fins a les eleccions del 28 juny de 1931 (els considerava uns "sobrevinguts"). En una altra carta recordarà amb gest de suficiència que l'alcalde de Barcelona "és una bona persona", però "no és un polític amb visió ni tampoc era home d'acció". Considerava que mentre els homes d'Acció Catalana parlaven de les línies del tramvia, ell (Companys) els havia desbordat "el 12 d'abril de 1931 proclamant la República a la plaça de Sant Jaume" (Pere Bosch, 2019).

El 14 d'abril de 1935 el portaveu oficiós del partit, el diari *La Humanitat*, informava de la creació d'una comissió executiva que a partir d'aquell moment

assumiria l'orientació d'Esquerra amb un “programa d'actuació d'acord amb els imperatius de la catalanitat”. El principal repte que es proposava aquesta comissió era “estructurar el partit en una forma compacta, unida i disciplinada que respongués a les exigències de l'hora i a la seva responsabilitat com a primer instrument polític de la democràcia catalana” (Pere Bosch, 2019, p. 103). Les memòries d'un dels membres d'aquesta executiva, Carles Pi i Sunyer, es converteixen en el principal fil conductor per a resseguir els problemes amb què es va trobar aquesta operació, que pretenia limitar el pluralisme dins d'ERC.

El primer obstacle que calia superar era la desconfiança i les diferents veus dins del partit. El mateix Companys expressava el següent en una carta adreçada al seu advocat (no en la nostra), en relació amb la situació: “La gent no està satisfeta amb la forma de portar la política de Pi i el comitè, que jo mateix vaig nomenar”. A l'article de *Mundo Gráfico* ja al·ludia a la disciplina i a acceptar el que digués el Directori, sí, però públicament “callava”. I afegia: “Fins i tot han fet servir el meu nom per a contenir la gent i a mi ni tan sols m'han consultat” (Pere Bosch, 2019, p. 104). Aquest darrer extrem sí que apareix a la carta a Miquel Santaló, deixa palès molt clarament aquest bandejament de què Companys es queixa i el preocupa: “Per què no tinc jo el dret d'exposar públicament la meva posició?” Es queixava que el fessin estar callat per evitar polèmiques. Ell, però, feia insinuacions per carta als seus companys -com és el cas-. I sembla que el Directori deixava entreveure públicament que darrere la seva actuació hi havia Companys, cosa que l'arriba a ofendre. En la nostra carta (octubre de 1935) creu que “mostrar diferències tàctiques (sense indicar quines eren) no va en contra de la unitat del partit, considerant que això passa en tots els grans agrupaments”. Les tendències no les valorava com un desavantatge. Alliçonava Santaló i, indirectament, el Directori.

Se sentia menystingut, patia perquè durant tres mesos només havia creuat una carta amb Pi i Sunyer (president de l'Executiva), i a més considerava inapropiat no haver reflexionat sobre els encerts i desencerts del partit en el passat. Això i la clausura de la presó el torturaven. Li dolia el fet d'estar desconnectat amb el Comitè executiu, sobretot perquè l'amenaçaven que crearia greus estralls dins d'un partit ja prou afeblit si no acceptava les resolucions del Directori. Es pregunta per què “havia d'estar condemnat al silenci.” Companys considerava que tant ell com Santaló havien de tenir el mateix dret a veu dins el Comitè Executiu (carta a Santaló). Ell creia que potser havia estat massa discret i sacrificat (obedient a les normes; ja ho tenia

el seu caràcter). En definitiva, a Cadis confinat no podia delimitar la dinàmica del partit, quedava bandejat, inutilitzat, sense opinió, obligat a l'ostracisme. En gran mesura, la carta a Santaló va en el sentit de trencar aquesta angoixa: repetides vegades diu "callar". Però què més podia fer? Doncs com a molt comentar-ho en privat tal com ho estava fent, amb tota franquesa, de manera confidencial, però havia de reservar en la privacitat els seus punts de vista (no manifestats en la missiva). Evidentment la distància feia complexa la seva voluntat respecte d'influir en el partit; ell volia mantenir els seus criteris directrius (com veurem tot seguit), però apartat de la Comissió Executiva que estava portant el partit només podia fer arribar de forma indirecta els seus propòsits, tal com hem dit, i això el frustrava profundament.

En aquell guirigall que fou ERC després de l'octubre de 1934, Companys pretenia reestructurar el partit com abans, acceptant les tendències internes del partit, però ara la situació era massa complexa per mantenir aquella diversitat. Malgrat la dificultat de superar aquesta situació, s'intenta redreçar el rumb d'ERC a partir de dues prioritats: d'una banda, la cohesió interna a partir d'un lideratge, ara més indiscutible que no pas abans del 6 d'octubre; i, de l'altra, la unificació del discurs polític amb la vocació d'abandonar qualsevol vel·leïtat independentista i emfasitzar el discurs federalista (Pere Bosch, 2019, p. 104). Aquest era el problema estructural, les tendències.

Per entendre millor la situació cal no oblidar que des de la creació d'ERC (el març de 1931), el partit tenia ja la trajectòria de quatre anys en el poder, cosa que suposava no poques dificultats i uns quants ensurts que eren reflex de la problemàtica estructural. De bon principi, unificar i fer un conglomerat de tendències fou un pla d'èxit a curt termini, però des del 1931 fins al 1934, ja en el poder de la Generalitat, havien sortit contradiccions internes importants i la situació era complicada, com a mínim polèmica. En el segon congrés nacional d'ERC (l'octubre de 1933), Macià va expulsar el grup de *L'Opinió* del partit¹⁰. Després vingué l'entrebanc electoral del 19 de novembre de 1933, que ni la personalitat de Macià va resoldre. A més a més, un mes després aquest moria, i deixava palès un buit de poder difícil d'omplir (Companys ho reconegué públicament). Hi havia constants xocs de convivència entre l'ultraradicalisme

¹⁰ *L'Opinió* va ser una publicació prou crítica amb ERC i Lluhí va voler traslladar a ERC els seus postulats. Criticava la feixistització d'Estat Català i la presumpta corrupció de l'Ajuntament de Barcelona. Van fundar un altre partit: el Partit Nacionalista Republicà d'Esquerra. Malgrat això, Companys designà Lluhí conseller de Justícia i Dret.

d'Estat Català i les Joventuts d'ERC (Dencàs, els germans Badia i els escamots) enfront de l'ala més republicana i obrerista d'ERC, que va enganxar Companys -ja president- pel mig. Semblava una crisi irreversible. Per acabar-ho d'adobar la incorporació al govern d'ERC (1934) del grup de Unió Socialista de Catalunya (amb Joan Comorera) havia estat una imposició de l'obrerisme de Companys (però que tenia l'oposició de Macià i Aiguader). Els fets del Sis d'Octubre del 1934 i la repressió següent havien posat metzina a aquesta problemàtica de les tendències (error, fracàs, inconsciència, suspensió de l'Estatut, etc.). Tot plegat un bon reguitzell de patacades difícils d'assimilar en plena trencadissa (1935). A la seva lletra diu que caldria valorar els encerts i les errades del passat, només així el Directori podria tirar endavant, però és conscient que això no s'havia fet (carta a Santaló).

Calia resoldre en primer terme l'heterogeneïtat ideològica del partit i l'empresonament o exili de bona part dels seus dirigents. A quilòmetres de distància i poc connectat amb la realitat del país, Lluís Companys intentà assumir el lideratge. Estava acostumat als obstacles, però estava atrapat entre la consciència que la seva imatge s'havia vist sensiblement reforçada i la impossibilitat material de controlar un partit des de la distància, exclusivament amb una migrada correspondència, com hem indicat. L'allunyament físic de Barcelona farà que Companys tingui veritables problemes i dificultats per imposar els seus criteris (Arnau González, 2009, p. 90 i seg.). ERC era un partit "jove" però en aquells moments tirar-lo endavant s'havia convertit en una feina titànica.

Segons Arnau González (2009), Companys va dedicar la segona meitat de 1935 a intentar estructurar ERC des de la presó. I ho hagué de fer amb les dificultats a causa de la distància: a través de la correspondència, ell pres i els seus companys en llibertat. Els fets del Sis d'Octubre foren polèmics –per considerar-los convenients o no– però el que s'evidenciava, una vegada més, és que ERC i Lluís Companys patien una seriosa i profunda crisi, gairebé irresoluble.

Malgrat tot, a Cadis, dins la presó, es va començar treballant el més proper: la recuperació de la unitat i el reagrupament del partit perquè va aconseguir incorporar el sector escindit de *L'Opinió*, liderat per Joan Lluhí ("els lluhins"), això sí, després de llargues converses al presidi. ERC avançava, i és que Companys sabia exposar els seus arguments amb molta amabilitat per convèncer en el camp racional, i ho feia sense premeditació, de forma ben natural. Era un home insistent quan volia persuadir algú, meditava tant les coses i n'estava tant convençut que això li donava la força suficient per

tirar endavant els seus propòsits i els seus fermes principis ¹¹. Vorejava el fanatisme?

Certament Companys tenia temperament i amplitud de mires (volava alt, tenia “visió”). En una carta a Ossorio y Gallardo el mes d’agost del 1935 escrivia: “La Esquerra está huérfana de un estado mayor capaz y serio. Y los alcaldes de barrio han llegado a ministros inclusive” (Arnau González i Gisela Bou, 2009, p. 274). Companys censurava Pi i Sunyer, el veia com un prototip de la classe mitjana catalana il·lustrada però que no passava mai a l’acció. Per contra, anys després, Pi i Sunyer relataria amb claredat a les seves memòries que el principal problema d’ERC, en aquells moments, era la permanència o no dels sectors separatistes que representaven les Joventuts del partit i Estat Català (defensades pels presidiaris de Cartagena).

El 30 de desembre de 1935 (després de la carta a Santaló), superant un munt d’entrebancs, Companys va rebre per fi una visita al penal d’una delegació de la Comissió Executiva d’ERC. La formaven Carles Pi i Sunyer, Pere Coromines, Joan Puig i Martí Rouret. Relataria després Pere Coromines la sensació de desconfiança compartida entre els dirigents d’ERC pel to agre que va prendre el president: “En Companys va entrar poc a poc, amb prou feines ens mira, amb un aire cansat, sense cordialitat [...]. Ell sembla voler demostrar que ens pot rebre amb el seu posat, entre indiferent i desmenjat. Sense afaitar, escabellat, desfet de cara, vestit de presidiari [...]. Mira davant d’ell i es posa a parlar: i parla, sense esperar resposta, ni admetre observacions, com si estigués resolt a dir primer tot el que ha pensat que ens havia de dir. Després s’humanitzarà, es tornarà més efusiu i cordial” (Pere Bosch, 2019). Per què va rebre així els seus col·legues de partit? Creiem que al marge de l’estada a la presó, durant aquells mesos Companys va intentar aconseguir la construcció del seu lideratge fort i inqüestionable dins l’Esquerra a l’espera de l’alliberament tan volgut. Companys volia tenir l’opció de dirigir i “deixar de callar” (com veurem a continuació).

Les previsiones de futur

Miquel Santaló havia escrit a Companys i li preguntava com veia el futur polític català i d’ERC: una bona pregunta que permetrà descobrir les

¹¹ En el seu estudi grafològic, Imma Lidón confirma aquestes habilitats de Companys (documentació privada).

intencions d'aquest líder, "deixava de callar". D'entrada confessa a Santaló que amb l'estat d'ànim que té ("crisi moral" seriosa) necessitava repòs (possible a la presó). A més, considera que ja havia accedit a la més alta jerarquia política (president). De manera intuïtiva, temia que podien haver-hi més embranzides, situacions difícils que no voldria afrontar, per això diu que potser seria convenient deixar pas a altres polítics. Si les coses no anaven rodades estava disposat a deixar-ho amb elegància, tot i sentint-se un poc egoïsta (No era un fanàtic). Per resoldre aquest remordiment creu que "la seva visió" i les incidències dels fets l'haurien d'acompanyar, tal com sabem que passaria a principis de 1936, liderant el victoriós Front d'Esquerres.

La resposta de Companys a la missiva és clara: crear un seguiment inqüestionable entorn del president d'aquells que creguessin en ell. No és qüestió de si el tenen en compte o no dins del partit, i de si era més popular o no. Volia afirmar-se com a líder indiscutible i refiar-se, com a molt, de "mitja dotzena d'amics" que li fessin confiança per tirar endavant un govern. Responia com una au fènix, una persona única. Considerem essencial i premonitòria la seva afirmació: "El que digui el poble de Catalunya és el que veritablement necessito". Era una lliçó de responsabilitat i una veritable "visió" política (aproximació a la utopia), en la qual tornem a trobar aquell anhel permanent de continuar l'esperit del 14 d'abril de 1931. Malgrat tot el que estava vivint, mantenia l'afany d'aventura i lluita, com havia dit l'agost de 1935 a *Mundo Gráfico*. Per les cartes que rebia dels ciutadans catalans i el seu esperit valent entenia que només calia cercar la veritable voluntat popular que ja havia aconseguit abans. Realment la paraula *renúncia* no formava part del seu vocabulari.

Per damunt de tot tenia al cap el càrrec que Catalunya li havia confiat, d'aquí venia també el seu sofriment. Afirmar en la missiva que "el poble -només el poble- té la paraula". Què li calia? Doncs compulsar-la directament amb unes eleccions. Manifesta que no ho feia amb afany de predomini sinó pel fet de complir amb el que ell considerava el seu deure; això sí, millor sense haver de fer tants sacrificis com estava fent. Tot arribaria i en escriu.

En una carta adreçada a Pi i Sunyer -líder provisional d'ERC-, Companys intentà sintetitzar les prioritats: "depuració de files; un programa, el de l'Esquerra, que pugui anar un pas més endavant o més enrere; qui s'aparti d'ell, no és del Partit; cap confusionisme de cap classe; això ha de quedar ben clar, qui no ho vulgui així, que se'n vagi. Una bandera, un home, una

disciplina”¹². Aquesta altra carta del President deixa ben clar que la principal preocupació era la necessitat de cohesionar el partit al voltant de la seva persona. Segons Arnau González (2009), consolidar ERC al seu entorn implicava expulsar els sectors separatistes del partit i acabar una vegada per totes amb les diverses famílies polítiques existents per a construir un partit que seguís el seu lideratge sense qüestionar-lo. Sotmetre ERC a un control i una disciplina. Un objectiu per al qual Companys només es creurà capacitat ell mateix. Així consta en la carta escrita a Carles Pi i Sunyer. Havia analitzat i sintetitzat les seves brillants idees, tenia una “visió” que anava molt amunt. Es movia entre la utopia i la realitat que tenia al davant. El pla consistiria en la necessitat d’enlairar “una bandera”; i, sobretot, de “controlar els separatistes d’Estat Català”. Pere Foix afirmarà en el seu llibre sobre el Sis d’Octubre¹³ (una de les lectures de Companys a la presó): “Hem de dir que l’organització d’Estat Català com a estament independent i adherit a l’ERC s’havia acabat. Ha mort, definitivament, per la ineptitud dels seus caps”. La purga se centrarà des d’un primer moment en distanciar-se del conseller de Governació, Josep Dencàs, a qui hom situa com a principal boc expiatori del fracàs de la revolta del 34; però també acabarà abastant la simbologia i fins i tot afectarà l’exhibició de les banderes estelades de l’espai públic. Al darrere de l’operació sobre Estat Català no només hi haurà la voluntat de cohesionar les diferents veus del partit, sinó la de reorientar clarament l’ideari del partit cap a l’opció federalista i reforçar la solidaritat amb les esquerres espanyoles, amb qui Companys havia començat a teixir aliances des de la presó a Madrid.

En tot cas, no tothom comparteix la prioritat de purgar el separatisme i un dels principals problemes sorgirà al voltant d’aquesta qüestió, sobretot per les diferències exhibides entre els mateixos presos. Segons la versió que ens ofereix Carles Pi i Sunyer, “les consignes de Lluís Companys apuntaven sobretot al problema més greu de l’Esquerra, que era la convivència amb els elements d’Estat Català. Aquesta qüestió resultà aviat resolta perquè el 6 de desembre de 1934, des de l’exili a França, els principals dirigents d’Estat Català decidiren separar-se d’ERC” (Pere Bosch, 2019).

Segons Jesús Mestre i Campi (1998) ERC va haver d’afrontar un triple repte: propulsar la restauració de la vida política pròpia de l’autonomia,

¹² PI i SUNYER, Carles. *La República y la guerra. Memorias de un político catalán*. Mèxic: Ediciones Oasis, 1976, p. 309.

¹³ FOIX, Pere. *Barcelona, 6 d’Octubre*. Barcelona: Editorial Cooperativa Popular, 1935.

homogeneïtzar-se com a partit deixant de banda Estat Català i articular-se amb les forces republicanes d'esquerra espanyoles si es volia una victòria electoral i una amnistia. Aquest triple repte l'encarà satisfactòriament Carles Pi i Sunyer, responsable de la Comissió Executiva d'ERC. Ell va impulsar el Comitè d'Enllaç (juliol de 1935) i tingué el vistiplau de Companys a l'hora de configurar el Front d'Esquerres de Catalunya (febrer de 1936).

En definitiva, Companys, després dels disset mesos d'empresonament, assolirà una imatge pública molt reforçada i de consens més ampli que no pas abans del 6 o el 7 d'octubre de 1934; va pagar un preu elevat però no fou un fracàs. S'havia produït un canvi important. Partint d'un Companys mal vist per sectors nacionalistes catalans, tant radicals com conservadors (La Lliga), s'arribaria a una identificació de la seva efigie amb Catalunya. Esdevingué un segon "avi"?

En aquests disset mesos d'empresonament, i tot el que hem vist, s'evidencia una sintonia amb la societat catalana en conjunt (exceptuant Cambó, monàrquics i feixistes), especialment amb les classes mitjanes, pagesos i obrers (que li enviaren una nombrosa correspondència). Per tots ells i la militància d'ERC l'expresident de la Generalitat va passar de la indiferència o l'animadversió a l'admiració i, en certs casos, veneració. Ara hi havia un líder fort pel fet d'haver recollit les essències d'ERC genèriques: catalanista, republicà i esquerrà. La seva aposta de guanyar unes eleccions, l'amnistia i un programa reformista com el del primer bienni republicà van resultar l'aposta guanyadora ("visió") a les eleccions del febrer de 1936.

Per reblar-ho podem afegir que ell feu possible la credibilitat de les institucions catalanes republicanes a partir del febrer de 1936, almenys fins a l'estiu d'aquell any, que quedaria desbordat el 18 de juliol pel cop dels generals i el 19 de juliol per l'acció revolucionària victoriosa a Catalunya. Va haver de fer front a una doble embranzida, a nous sacrificis, intuïts en aquesta carta dirigida al republicà gironí Miquel Santaló.

L'estudi grafològic i el context històric d'aquesta carta ens han permès aproximar-nos a una persona culta, d'una gran finesa intel·lectual, perceptiu i intuïtiu. Va saber harmonitzar -a vegades amb greus dificultats- la seva gran part emotiva i sensible amb algun cop de geni, i va saber ressorgir com una au fènix, ja que era vibrant per tot. Home de fermes conviccions, va tenir un coratge i un afany que el feien despuntar, va ser un lluitador que conscientment volia apropar-se a la seva utopia però sense perdre el sentit de la realitat que tenia al davant. Un visionari.

TRANSCRIPCIÓ DE LA CARTA MANUSCRITA DE LLUÍS COMPANYS¹⁴

De Lluís Companys - Sr. D. Miquel Santaló

Estimat amic:

He rebut la teva carta que passo a contestar.

Vull deslligar de bon principi el que faci referència a la relació personal. Ja t'ho vaig dir. El meu estat d'ànim estava un xic adolorit, "apenat" (trist), pel que jo considerava manca d'emoció i d'assistència als deures d'amistat. Jo, Lluís Companys, president de la Generalitat, vaig ésser conduit a aquest presidi. Però a part d'això, jo Lluís Companys, l'amic fraternal, i durant setmanes i mesos ni per la primera condició ni pel segon impuls vaig rebre la visita, ni carta, ni interès dels companys diputats que eren a Madrid i tenien passi de tren. Una telefonada al cap d'un temps i amb motiu d'haver-se reunit. Cap gestió prop nostre, cap visita. No vull dir-te el que aquí deien fins els empleats, ni la impressió que donava. A mi, en el natural estat d'ànim de presidi, això em va produir dolor. Res més que això. No m'ho podia quedar a dintre i t'ho vaig dir sense rancúnia, com explosió d'un sentiment, i per a què m'ajudessis a esvaïr-lo. Vet aquí i per això vaig callar i vaig procurar desviar la qüestió quan altres veus parlaven en tons més irats o rancuniosos. Jo que acostumo a ser molt impetuós en parlar d'això ho vaig fer lamentant-ho, com una dolorida queixa. Però la resposta va ésser que també s'havia tingut molta feina, i no s'havia pogut estar a casa 15 dies tan sols, etc., etc. Això no es raona, és impressió. I aquesta impressió era la que es queixava.

Queda apartat aquest extrem.

Políticament hem sostingut una tàctica distinta. Ja ho hem parlat també, amic Santaló. Per què insistir? El que jo vull posar en clar és el següent: tu i nosaltres defensem el nostre punt de vista. No sols amb l'actuació sinó argumentant-la en totes les ocasions. No tinc jo, pobre de mi, el dret d'exposar públicament també la meva? Amb tot no ho havia fet. Callava. Alguna vegada l'insinuava. Us la deia a vosaltres. Però públicament callava. I fins molta gent suposaven que estaven d'acord, que obraven en la tàctica d'acord. Tenir diferències tàctiques no te res a veure amb la unitat del partit. Això passa en tots els grans agrupaments. De vegades és convenient perquè

¹⁴ Per Imma Lidón Corbí, llicenciada en filologia hispànica i filologia catalana, màster i doctorat per l'UAB, i també pèrita en cal·ligrafia. El document original es troba a l'Arxiu Municipal de Girona.

fins constitueixen una reserva. Però amb tot, jo públicament callava. I del que dius de referències que et resisties a recollir no poden ésser més que la insinuació d'aquesta disparitat tàctica. No tinc jo el dret d'exposar el meu criteri? Ara el Directori ha parlat en quant a la situació present passant per alt els encerts i desencerts passats. Jo no sóc del Directori i he tingut amb ell la relació única d'uns minuts parlats amb en Pi i una carta creuada abans, en el termini de més de tres mesos. Però amb referència a l'anterior no et sembla que si tu tens el dret de justificar la teva posició, jo tinc també el dret i el deure de precisar la meua? Amb tot m'ha semblat que se'ns volia condemnar al silenci i cada vegada que deia o insinuava que reforçaria el meu criteri se m'amenaçava amb originar greus estralls. Per què? Amb tot, vaig conservar sempre una gran discreció, tal vegada superior a la que devia.

T'escric tot el que recordes de nostra vella amistat i confidències. No ho he de recordar! Ho he recordat sempre, i la teua actitud en l'elecció meua de President i el goig que vaig tenir jo el dia que vaig poder insinuar el teu nom per a ministre de la República... No solament recordo la nostra vella amistat sinó que no l'he sentit debilitada, encara que sí ferida, potser sense motiu, per efecte tanmateix de la teua pròpia naturalesa sensible i gelosa.

Em parles després de política futura. No guio els meus actes cercant la manera de que se'm compti prou o no se'm compti prou. Em seguirà políticament el que cregui en mi, i tingui igual pensament polític, sense que això tingui res a veure amb l'amistat. Creu-me: he arribat a un estat d'ànim que rebutjo afanys de popularitat i de predomini. Diré el que penso, molt acompanyat o amb mitja dotzena d'amics. I ara, com en algun altre cop de crisi moral, el meu gust seria poder-me dedicar al repòs polític. Fins això convindria a la meua figura política, que ja ha arribat a la més alta jerarquia, i no quedaria així entelada amb noves embranzides de lluita. Fora un gest elegant, potser massa egoista. Però si els fets entorpissin la meua visió, i les incidències petites i amargues es travessessin al meu pas, llavors ja no tindria aquest remordiment. I ja s'ho farien. En tot aquest temps la meua sensibilitat ha sofert algunes vegades, no tan sols per mi, sinó pel càrrec que Catalunya em va donar, i que el poble (només el poble) recorda, segons les expressions innumbrables que m'arriben. Això és el que em manca compulsar directament: el poble, no amb afany de predomini, que no tinc, sinó per abastar la conveniència del deure, que jo més voldria no m'exigís nous sacrificis: t'ho asseguro i procuraré facilitar-ho.

Penso haver respost a la teua lletra. Jo no et puc escriure sense dir-te que sempre trobaràs el meu cor obert a la teua amistat. Que sobre les diferències

que hi hagi pogut haver i les exaltacions o emmurriaments del temperament i fins dels defectes temperamentals que jo tingui, el meu afecte a tu i el desig de servir-te en el que pugui (encara que no puc res) continua viu, que ets per a mi el vell i bon amic Santaló. Això està per sobre de concepcions diferents de la política que ja diverses vegades havíem discutit.

Teu, un amic que t'abraça
Lluís Companys

Anècdotes: Es parla de les dificultats de trobar candidats¹⁵ amb una preparació, amb una història republicana, amb una personalitat definida. Res, com més inútils siguin millor.

Els amics interessen per a recolzar-se a l'espatlla a l'hora de pujar i després prémer ("apretar") i enfonsar-los per a treure llast ("lastre").

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH i CUENCA, Pere (2019). *El primer procés contra Catalunya*. Vic: Eumo Editorial.
- CASANOVA, Julián (2007). *República y guerra civil*. Vol. 8: Historia de España (Josep Fontana i Ramón Villares, dir.). Barcelona: Crítica.
- COMPANYS, Lluís (1935). *Carta a Miquel Santaló*. Arxiu Històric Municipal de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxiu i Publicacions de Girona. Fons Miquel Santaló. <https://sgdap.girona.cat/fotoweb/Grid.fwx#Grid>
- FOIX, Pere (1935). *Barcelona, 6 d'octubre*. Barcelona: Editorial Cooperativa Popular.
- FONTANA, Josep (2016). *La formació d'una identitat*. Vic: Eumo Editorial.
- GÜELL, Casilda (2006). *Lluís Companys, inèdit*. Barcelona: L'esfera dels llibres.
- GONZÀLEZ, Arnau (2009). *Lluís Companys. Un home de govern*. Barcelona: Editorial Base.
- GONZÀLEZ, Arnau (2007). *La creació del mite Lluís Companys. El 6 d'octubre de 1934 i la defensa de Companys per Ossorio y Gallardo*. Barcelona: Editorial Base.
- LIDÓN, Imma (2020). *Transcripció de la carta de Lluís Companys i anàlisi grafològica*. (Documentació privada).
- LO CASCIO, Paola [et al.] (2015). *Lluís Companys: vida, reivindicació i memòria d'un president*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Documents del Memorial Democràtic, vol. 5.
- LÓPEZ ESTEVE, Manel (2013). *Els fets del 6 d'octubre de 1934*. Barcelona: Editorial Base.

¹⁵ Aquest comentari podria ajudar a la datació de la carta (referit a les eleccions del 16 de febrer de 1936). Per tant, se situaria a la tardor, entre octubre i novembre de 1935.

- LORENTE, Elena; SIMÓ, Manuel (2004). *El Sis d'Octubre del president Companys*. Lleida: Pagès Editors.
- MESTRE i CAMPI, Jesús (1999). *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- MONTERO ALONSO, José (1935). *Mundo Gráfico*, n. 1.241. Madrid. <http://hemeroteca.digital.bne.es/issue.vm?id=0002422730&page=1>
- PI i SUNYER, Carles (1976). *La República y la guerra. Memorias de un político catalán*. Mèxic: Ediciones Oasis.
- PRESTON, Paul (1986). *Revolución y guerra en España (1931-1939)*. Madrid: Alianza Editorial.
- PUJOL, Enric [et al.] (2009). *El somni republicà (1900-1936)*. Fundació Casa de Cultura de Girona.